

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΜΕ ΤΟΝ ΑΝΑ ΧΕΙΡΑΣ ΟΔΗΓΟ επιχειρήσαμε να προσφέρουμε μια εισαγωγή και στα τρία είδη που απαρτίζουν το αρχαίο ελληνικό δράμα. Πολλές κριτικές μελέτες επικεντρώνονται αποκλειστικά στην τραγωδία ή στην κωμωδία, με ελάχιστη αναφορά στο έτερο είδος κάθε φορά, ενώ το σατυρικό δράμα συχνά μένει στην αφάνεια, επισκιαζόμενο από τη λάμψη εκείνων των ειδών που είναι περισσότερο οικεία. Σημείο εκκίνησης ειδικότερα του παρόντος βιβλίου είναι η μελέτη των όψεων και των συμβάσεων του αρχαίου ελληνικού δράματος που μοιάζουν με και συνάμα διαφέρουν εξίσου από τον τρόπο με τον οποίο βιώνουμε το θέατρο σήμερα. Στη συνέχεια εξετάζουμε αφενός τις σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ του αττικού δράματος και των εορτών του Διονύσου και αφετέρου τις σχέσεις του με την πόλη των Αθηνών. Αποτελούσε κατά τον πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ. η συμμετοχή στο θέατρο υπό την ιδιότητα του θεατή ή του καλλιτέχνη μια «θρησκευτική» εμπειρία για τα εμπλεκόμενα πρόσωπα; Σε ποιον βαθμό συνιστούσε το αρχαίο δράμα πολιτική έκφραση της δημοκρατίας της αθηναϊκής πόλεως κατά την κλασική εποχή;

Αρχικά διερευνάμε την τραγωδία, την αρχαιότερη από τις τρεις αδελφές του αττικού δράματος, και συγκεκριμένα τόσο τη φύση του είδους («σοβαρό δράμα») και τους θεατρικούς συγγραφείς που έχουν διασωθεί, και ειδικότερα την τριάδα του περίφημου κανόνα (Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης), όσο και ορισμένους από τους λιγότερο σημαντικούς δραματογράφους που ψυχαγωγούσαν τους θεατές και έλαβαν τελικά μερίδιο στις νίκες. Μελετήσαμε το σατυρικό δράμα ξεχωριστά, συνοπτικότερα απ' ό,τι τα υπόλοιπα είδη, αλλά οι αναγνώστες θα πρέπει να λάβουν υπόψη ότι επρόκειτο για διαφορετικό είδος δραματικής εμπειρίας, που ωστόσο αποτελούσε τμήμα αυτών, τα οποία αναμένονταν ως προς τα θεατρικά δρώμενα

στα *Ἐν Ἄστει Διονύσια*. Δεδομένου του γεγονότος ότι η αρχαία κωμωδία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον Αριστοφάνη, μεγάλο μέρος της συζήτησης για αυτόν τον ποιητή εντάσσεται στη σχετική ενότητα για την αρχαία κωμωδία, καθώς και, όπως άλλωστε προσήκει, στη διακριτή ενότητα που είναι αφιερωμένη σε αυτόν. Ὑπάρχει επίσης ένα σύντομο κεφάλαιο, στο οποίο τίθεται επί τάπητος ο τρόπος με τον οποίον θα πρέπει να παρακολουθείται ή να διαβάζεται (και να διδάσκεται) το αρχαίο ελληνικό δράμα, εισάγοντας έτσι τον αναγνώστη στις διάφορες ερμηνευτικές σχολές. Τέλος, έχουμε παραθέσει μια σειρά ευσύννοπτων περιλήψεων καθενός από τα σαράντα έξι δράματα που έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας σε ακούρντως ολοκληρωμένη μορφή, οι οποίες μάλιστα περιέχουν σε αδρές γραμμές τα βασικά στοιχεία και τα θεματολογικά ζητήματα του κάθε έργου.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους φοιτητές και τους συναδέλφους μας στο Πανεπιστήμιο Τρεντ, οι οποίοι μέσα σε αυτά τα χρόνια έχουν υπάρξει πρόθυμοι δέκτες των στοχασμών μας όσον αφορά στο αττικό δράμα. Ο Martin Boyne, πιο συγκεκριμένα, μας έδωσε πολύ χρήσιμες συμβουλές, όταν το παρόν εγχείρημα άρχιζε να αποκτά μορφή. Ο Kevin Whetter από το Πανεπιστήμιο Ακάντια της Νέας Σκοτίας διέτρεξε μεγάλο μέρος του χειρογράφου μας και προέβη στη διατύπωση πολύτιμων σχολίων. Συνάδελφοι από το Πανεπιστήμιο Έξετερ και από το Πανεπιστήμιο του Κάντερμπερι στη Νέα Ζηλανδία επίσης παρείχαν διαρκώς συμβουλές και υποστήριξη. Η Kate Boshier (Μίσιγκαν) είχε την ευγενή καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μας την έρευνα που έχει πραγματοποιήσει σχετικά με τον *Επίχαρμο*. Η Karin Sowada από το Μουσείο Nicholson στο Σίδνεϊ κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια, προκειμένου να μας συνδράμει, παρέχοντάς μας εικόνες για το βιβλίο μας. Απολαύσαμε στο έπακρο τη συνεργασία μας με το προσωπικό των εκδόσεων Blackwell. Οι Al Bertrand, Angela Cohen, Annette Abel και Simon Alexander είναι πλέον γνώριμοι φίλοι δι' αλληλογραφίας, που προσφέρουν αδιαλείπτως απαντήσεις στα πολυάριθμα ερωτήματά μας.

Το δράμα είναι δράση και το θέατρο θέαση. Και οι δυο μας χρωστάμε πολλά στο Classics Drama Group του Πανεπιστημίου Τρεντ, το οποίο από το 1994 επιδιώκει να μεταφέρει στους φοιτητές μας την οπτική και επιτελεστική εμπειρία του αρχαίου δράματος. Ο παρών τόμος αφιερώνεται σε αυτούς με θαυμασμό και ευχαριστίες.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΣΧΟΛΙΑΖΟΝΤΑΣ την αναθεωρημένη έκδοση της χαμένης κωμωδίας του Ευπόλιδος *Αυτόλυκος* (420 π.Χ.), ένας αρχαίος μελετητής ορίζει τον τεχνικό όρο «αναθεωρημένη έκδοση» ως εξής: «όταν ένα έργο ξαναγράφεται με βάση την πρωτότυπη εκδοχή, διατηρώντας την ίδια πλοκή και στον μεγαλύτερο βαθμό το ίδιο κείμενο, με τη διαφορά ότι κάποια σημεία αφαιρούνται από την προηγούμενη εκδοχή, άλλα προστίθενται και άλλα τροποποιούνται». Τα παραπάνω αποτελούν ίσως μίαν εύστοχη περιγραφή της δεύτερης έκδοσης του οδηγού μας για το αρχαιοελληνικό δράμα. Μεγάλο μέρος της παρουσίασης των θεμελιωδών στοιχείων αναφορικά με την παραγωγή των αρχαίων έργων, των πληροφοριών σχετικά με τους δραματουργούς, καθώς και των λεπτομερειών όσον αφορά στα ίδια τα δράματα έχει παραμείνει ως είχε στην πρώτη έκδοση, ενώ παράλληλα έχουν ληφθεί υπόψη οι σημαντικές μελέτες της περασμένης δεκαετίας. Στο Κεφάλαιο 1 ωστόσο έχουμε ενσωματώσει σε μίαν υποενότητα («Το δράμα, ο Διόνυσος και η πόλις») τις συζητήσεις γύρω από τις σχέσεις του αρχαιοελληνικού δράματος με τον προστάτη θεό του, τον Διόνυσο, καθώς και με την πόλη στην οποία παρουσιάστηκαν τα περισσότερα από τα θεατρικά έργα που έχουμε στη διάθεσή μας, την Αθήνα. Με τον τρόπο αυτόν προσπαθούμε να αποφύγουμε τη δημιουργία τεχνητών κατηγοριοποιήσεων, εκκινώντας συζητήσεις περί του δράματος ως «θρησκευτικού» ή «πολιτικού» θεσμού, αλλά, αντιθέτως, επιχειρούμε τη θέαση της συνολικής εμπειρίας όλων όσοι εμπλέκονται σε αυτήν (ποιητές, καλλιτέχνες, αξιωματούχοι, θεατές) ως μίας εμπειρίας που ασκούσε άμεση επίδραση στις ζωές και στις ταυτότητές τους ως μελών της αρχαίας ελληνικής πόλεως.

Παρομοίως, στο Κεφάλαιο 2 αναπαράγαμε κατά το μεγαλύτερο μέρος το αρχικό περιγραφικό υλικό. Εντούτοις, η ενότητα για τον Σοφοκλή

και την πόλη έχει εμπλουτιστεί σημαντικά. Ενώ στην περίπτωση του Αισχύλου και του Ευριπίδη είναι πιθανό να αντιληφθεί κανείς ότι στα δράματά τους αντικατοπτρίζονται συγκεκριμένα ζητήματα της εποχής τους, ο Σοφοκλής φαίνεται ότι δραματοποιεί τις υποθέσεις της πόλεως πιο επιδέξια, παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίον ζητήματα γενικής σημασίας αφορούν σε και γίνονται αντιληπτά από τον κάθε άνδρα και την κάθε γυναίκα ξεχωριστά. Διερωτώμαστε επίσης μήπως ο Σοφοκλής δεν θα έπρεπε να θεωρείται ο πολιτικά ενεργότερος εκ των τριών σωζόμενων τραγικών. Στο Κεφάλαιο 4 («Η αρχαιοελληνική κωμωδία») έχουμε προσθέσει δύο νέα θέματα συζήτησης: το ένα αφορά στον κωμικό ποιητή Άλεξιν, ο οποίος κατά κάποιον τρόπο έδρασε στο μεταίχμιο μεταξύ της μέσης και της νέας κωμωδίας, και το άλλο αφορά στα επονομαζόμενα αγγεία φλύακες, ορισμένα από τα οποία πλέον θεωρείται ότι απεικονίζουν σκηνές από την αθηναϊκή κωμωδία, αρχαία και μέση. Επιπλέον, επεκτείναμε τη συζήτηση περί της μεταγενέστερης κωμωδίας, προκειμένου να ληφθούν μερικώς υπόψη οι εξαιρετικές πρόσφατες μελέτες των Arnott (2010), Ireland (2010) και Traill (2008).

Το Κεφάλαιο 5 («Προσεγγίζοντας το αρχαιοελληνικό δράμα») έχει σχεδόν εξ ολοκλήρου αναδιατυπωθεί. Έχουμε διατηρήσει τις περισσότερες από τις προσεγγίσεις που σκιαγραφούνται στην προηγούμενη έκδοση, αλλά τις αναδιοργανώσαμε σε ομάδες με συσχετιζόμενα μεταξύ τους θέματα. Η «Φορμαλιστική κριτική» περιλαμβάνει κειμενική κριτική και σχολιασμό, τη «Νέα κριτική», σύμφωνα με την οποία τα αρχαία δράματα διαβάζονται ως λογοτεχνικά έργα, καθώς και τη συγκριτική προσέγγιση (ή «εκδοχή»). Στις «Διεπιστημονικές προσεγγίσεις» έχουμε συμπεριλάβει τις εξής κατηγορίες: δομιστικές αναγνώσεις, δράμα και ιεροτελεστία, μελέτες με βάση το φύλο και ψυχολογικές αναλύσεις. Μια τρίτη κατηγορία, «Ερμηνείες βασισμένες στην εικαστική τέχνη», περιλαμβάνει τόσο τις συμβάσεις της σύνθεσης και σκηνοθεσίας αρχαίων θεατρικών έργων όσο και την απεικόνιση σκηνών από την τραγωδία, την κωμωδία και το σατυρικό δράμα, κατά κύριο λόγο σε αγγεία και υπό τη μορφή αγαλματιδίων από τερακότα. Η τελευταία ενότητα υπό τον τίτλο «Σπουδές πρόσληψης» περιλαμβάνει την έννοια της «κλασικής παράδοσης», όπως αυτή βρίσκει εφαρμογή στο δράμα, και αυτό που πλέον αποκαλούμε «Παραστασιακές σπουδές».

Στα παραρτήματα προσθέσαμε ένα «Χρονολόγιο», το οποίο σύγκαιται από τρεις παράλληλες στήλες: στρατιωτικά και εξωτερικά γεγονότα που σχετίζονται με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, πολιτικά και κοινω-

νικά γεγονότα (κατά κύριο λόγο στην Αθήνα) και εξέλιξη του αρχαιοελληνικού δράματος. Τα προαναφερθέντα καλύπτουν κατά προσέγγιση την περίοδο από το 600 π.Χ. έως το 300 π.Χ. Η άλλη σημαντική αλλαγή που πραγματοποιήθηκε στη δεύτερη έκδοση εντοπίζεται στην ενότητα «Επιπρόσθετη βιβλιογραφία». Η παράθεση βιβλιογραφίας σε διάφορες υποενότητες στην πρώτη έκδοση αποδείχθηκε πολύπλοκη από οπτική σκοπιά και δύσκολη ως προς τη χρήση. Στο τέλος του κάθε κεφαλαίου παραθέτουμε πλέον μια σύντομη λίστα «Προτεινόμενης Βιβλιογραφίας», η οποία απαρτίζεται συνήθως από περίπου πέντε καταχωρίσεις με σχολιασμό για καθένα από τα αρκετά θέματα που πραγματεύεται το αντίστοιχο κεφάλαιο. Στο τέλος του τόμου υπάρχει πλήρης κατάλογος «Επιπρόσθετης Βιβλιογραφίας», ο οποίος καλύπτει τόσο έργα που παρατίθενται στο κείμενο όσο και τις προτάσεις μας για περαιτέρω βιβλία, άρθρα και συλλογικούς τόμους που (ελπίζουμε ότι) θα φανούν χρήσιμα τόσο στους σπουδαστές όσο και στους καθηγητές.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε εκ νέου τους φοιτητές και τους συναδέλφους μας από το Πανεπιστήμιο Τρεντ και από το Πανεπιστήμιο Οτάβα, οι οποίοι έχουν συχνά αποτελέσει τους πρώτους αποδέκτες των στοχασμών μας γύρω από το αρχαίο ελληνικό δράμα, παρέχοντας με τη σειρά τους πληθώρα εύστοχων σχολίων. Το Classics Drama Group (The Conacher Players) του Πανεπιστημίου Τρεντ, το οποίο διανύει πλέον το εικοστό έτος της λειτουργίας του, εξακολουθεί να ανθεί και να μας προσφέρει ευκαιρίες να εξετάζουμε τον τρόπο με τον οποίον τα αρχαία δράματα παρουσιάζονταν και (μπορούν ακόμη να) παρουσιάζονται. Ο Martin Boyne (Τρεντ) μας έδωσε πλήθος συμβουλών κατά τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του μετά χείρας εγχειρήματος και το έπραξε πάλι για την παρούσα δεύτερη έκδοση. Είμαστε ιδιαίτερα ευγνώμονες σε όσους αξιολόγησαν την πρώτη έκδοση και παρείχαν μια πληθώρα χρήσιμων υποδείξεων για τη βελτίωση της δεύτερης έκδοσης. Ευχαριστούμε θερμά για τη στήριξη τους James Morwood (Οξφόρδη), Eric Dugdale (Κολέγιο Γουσταύος Αδόλφος), Robin Bond (Κάντερμπερι), Toph και Hallie Marshall (Πανεπιστήμιο της Βρετανικής Κολομβίας), George Kovacs (Τρεντ) και Donald Sells (Μίσιγκαν). Απολαύσαμε στο έπακρο (ξανά) τη συνεργασία μας με το προσωπικό των εκδόσεων Wiley-Blackwell. Οι Haze Humbert, Rebecca du Plessis και Ben Thatcher έχουν πλέον καταστεί γνώριμοι φίλοι δι' αλληλογραφίας, που αποκρίνονται αδιάλειπτα στα πολυποίκιλα ερωτήματά μας. Πολλές ευχαριστίες απευθύνουμε και στην Bryn Snow, η οποία συνέταξε το ευρετήριο για την παρούσα έκδοση.

Τέλος, προς μεγάλη μας λύπη, αναγνωρίζουμε τη συνεισφορά της Kathryn (Kate) Boshier (Νορθγούεστερν) και στις δύο εκδόσεις, η οποία μας ωφέλησε με τις ειδικές της γνώσεις για τον Επίχαρμο και την παράδοση του αθηναϊκού δράματος στην ελληνική Δύση. Η πρόωρη και αναπάντεχη απώλεια της Kate τον Μάρτιο του 2013 συγκλόνησε και λύπησε βαθύτατα τους πολλούς συναδέλφους και θαυμαστές της. Η παρούσα αναθεωρημένη έκδοση της εισαγωγής μας στο αρχαιοελληνικό δράμα αφιερώνεται στη μνήμη της.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΟΠΩΣ ΕΧΟΥΜΕ ήδη επισημάνει στον Πρόλογό μας στη δεύτερη έκδοση του μετά χείρας βιβλίου, «κάποια σημεία αφαιρούνται από την προηγούμενη έκδοχή, άλλα προστίθενται και άλλα τροποποιούνται στην παρούσα», ωστόσο ελάχιστα έχουν κατ' ουσίαν μεταβληθεί όσον αφορά στα βασικά χαρακτηριστικά της αρχαίας μεθόδου παράστασης των θεατρικών έργων, στις ειδικές λεπτομέρειες σχετικά με τους δραματουργούς και σε όσες από αυτές σχετίζονται με τις κωμωδίες και τις τραγωδίες που παραστάθηκαν πρώτη φορά στα Μεγάλα Διόνυσια στην Αθήνα. Το ίδιο ισχύει για το πρώτο κεφάλαιο στη δεύτερη έκδοση του ανά χείρας τόμου. Τότε, όπως και τώρα, ο στόχος μας παραμένει अपαράλλαχτος: «να εξετάσουμε την καθολική εμπειρία όλων των εμπλεκομένων», είτε αυτοί είναι ποιητές, υποκριτές, αξιωματούχοι είτε θεατές, καθώς συνεχίζουμε να υποστηρίζουμε την άποψη ότι η συμμετοχή των πολιτών στην ετήσια εορτή προς τιμήν του θεού Διονύσου στο θέατρο που φέρει το όνομά του ήταν μια εμπειρία «που ασκούσε άμεση επίδραση στη ζωή και στην ιδιότητά τους ως μελών της αρχαίας ελληνικής πόλης-κράτους».

Κατά παρόμοιο τρόπο, το δεύτερο κεφάλαιό μας από τη δεύτερη έκδοση παραμένει σχεδόν αμετάβλητο, καιτοι πολυάριθμες νέες μεταφράσεις των τραγικών έργων και αντίστοιχες εισαγωγικές μελέτες έχουν δημοσιευθεί από το 2014, τις οποίες δεόντως παραθέτουμε. Επίσης, προσδίδουμε ιδιαίτερη έμφαση στις ευρύτερες ερευνητικές εξελίξεις που έχουν λάβει χώρα σε αρκετά πεδία, τα οποία μάλιστα δεν είχαν ακόμη καταστεί αρκούντως διακριτά το 2014, ως εκ τούτου συντάξαμε πίνακα επιπρόσθετης βιβλιογραφίας για την ελληνική έκδοση του βιβλίου μας. Αναφορικά με ερμηνευτικές πραγματείες που επικεντρώνονται σε συγκεκριμένα θεατρικά έργα, η εκδοτική σειρά που διευθύνει ο David Stuttard, *Looking at*,

επί του παρόντος συμπεριλαμβάνει έξι τόμους που αναλύουν συγκεκριμένες αττικές τραγωδίες: *Μήδεια* (2014), *Βάκχες* (2016), *Αντιγόνη* (2019), *Αίας* (2020), *Αγαμέμνων* (2021) και *Πέρσες* (2022). Κάθε τέτοιος τόμος περιέχει δώδεκα διακριτές μελέτες διεθνώς αναγνωρισμένων ερευνητών, καθεμιά από τις οποίες εστιάζει σε ορισμένες εκφάνσεις του υπό συζήτηση έργου, και συνάμα κατακλείεται από την αγγλική μετάφραση του αρχαίου κειμένου από τον David Stuttard, με αποτέλεσμα κάθε βιβλίο να λειτουργεί ως χρηστική εισαγωγή στα θεμελιώδη στοιχεία της συγκεκριμένης τραγωδίας προς όφελος και των σπουδαστών και των επαγγελματιών του θεάτρου.

Η έγκριτη σειρά του εκδοτικού οίκου Bloomsbury *Companions to Greek and Roman Tragedy* (αρχικά “Duckworth”) έχει συμπεριλάβει πέντε μελέτες σχετικά με ακέραια τραγικά έργα του Ευριπίδη από το έτος 2013 — *Εκάβη* (Foley, 2014)· *Κύκλωψ* (Shaw, 2018)· *Ιφιγένεια η εν Ταύροις* (Torrance, 2019)· *Ηλέκτρα* (Rehm, 2020)· *Ηρακλείδες* (Yoon, 2020)· *Ανδρομάχη* (Roisman, υπό έκδοση το 2024)· τρία δράματα του Αισχύλου — *Χοηφόροι* (Marshall, 2017)· *Ικέτιδες* (Papadopoulou, 2014)· και οι *Επτά επί Θήβας* (Yoon, 2023)· και ένα δράμα του Σοφοκλή — *Αντιγόνη* (Cairns, 2016). Εκτός από αναλύσεις των κεντρικών θεμάτων κάθε έργου, σύγχρονες κριτικές ερμηνείες και σκιαγράφηση του αρχαίου παραστασιακού πλαισίου, κάθε τέτοια μελέτη συμπεριέχει αναφορές σε άλλες σημαντικές συναφείς ερμηνευτικές πραγματείες. Μια νεότερη σειρά υπό τον τίτλο *Bloomsbury Ancient Comedy Companions* έκανε την εμφάνισή της το 2019 και περιλαμβάνει ήδη πέντε τόμους σχετικούς με αρχαιοελληνικές κωμωδίες, τρεις για τον Αριστοφάνη (Storey — *Ειρήνη* 2019· Marshall — *Βάτραχοι* 2020· και Robson — *Αυσιστράτη* 2023) και δύο για τον Μένανδρο (Wright — *Σαμία* 2020· Sommerstein — *Επιτρέποντες* 2023). Το βιβλίο του Tordoff για τους *Ιππείς* είναι προγραμματισμένο να κυκλοφορηθεί το 2024.

Στη διάρκεια της χρονικής περιόδου, η οποία διέρρευσε από τότε που δημοσιεύθηκε η δεύτερη έκδοση του βιβλίου μας, αρκετές άλλες αξιοσημείων εργασίες εμφανίστηκαν όσον αφορά σε συγκεκριμένα δράματα για καθέναν από τους τρεις μείζονες τραγικούς ποιητές, όπως λόγου χάριν είναι η μελέτη του Van Nortwick (2015) σχετικά με τα τρία τελευταία θεατρικά έργα του Σοφοκλή (*Ηλέκτρα*, *Φιλοκτήτης* και *Οιδίπους επί Κολωνά*), καθώς επίσης τρία βιβλία έχουν ως μοναδικό θέμα τους τον *Οιδίποδα Τύραννο*: Anspach και Tyrrell (επιμ., 2019)· Karakantza (2019)· Konishi (2018). Η Brook (2018) εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους

ο Σοφοκλής χρησιμοποιεί τις τελετουργίες στα τραγικά έργα του, ενώ ο Jouanna (2018) επιχειρεί να εντάξει τα σοφοκλεία δράματα στο κοινωνικό και πολιτικό τους πλαίσιο. Ο Ringer (2016) έχει εκπονήσει μίαν εύγλωττη εισαγωγή αναφορικά με τα 19 ακέραια έργα του Ευριπίδη, και μάλιστα έχει αναδείξει με εγκυρότητα πώς οι ομοιωματικές αναλογίες που τα διασυνδέουν κυρίως ως προς το ύφος και τα θεματικά μοτίβα επιβεβαιώνουν τη γνησιότητά τους παρά τις διαφορές τους ως προς την πλοκή της υπόθεσης. Παρομοίως, η Torrance (2019) διερευνά τα δραματουργικά μέσα που μετέρχεται ο Ευριπίδης, με στόχο να πρωτοτυπήσει όσον αφορά στην προσέγγισή του στην τραγική τέχνη του θεάτρου.

Τα κεφάλαια τρίτο και τέταρτο, τα σχετικά με το σατυρικό δράμα (Κεφάλαιο 3) και την κωμωδία (Κεφάλαιο 4), έχουν παραμείνει τα ίδια, αλλά, όπως και στην περίπτωση της τραγωδίας, ορισμένες σημαντικές μελέτες που έκαναν την εμφάνισή τους στον τομέα επιστημονικής έρευνας της κωμωδίας είναι άξιες μνημόνευσης. Δύο από αυτές πραγματεύονται τη σχέση μεταξύ της τραγωδίας και της κωμωδίας (Nelson, 2016 και Farmer, 2017), καθώς επίσης ένα άλλο μελέτημα (Jendza, 2020) εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι τραγωδιογράφοι χειρίζονται ή/και αξιοποιούν κωμικά στοιχεία στα έργα τους. Σε μίαν άλλη συγκριτολογική μελέτη (Shaw, 2014) ερευνάται η σύνδεση της κωμωδίας με το σατυρικό δράμα.

Ένα είναι βέβαιο, ότι στο πεδίο της μελέτης της πρόσληψης (Κεφάλαιο 5) έχει παραχθεί ο μεγαλύτερος όγκος ερευνητικής εργασίας. Αναφορικά με την αρχαιότητα επιβάλλεται να τονιστεί ότι έχει σημειωθεί αξιοπρόσεκτη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος ως προς τις παραστάσεις τραγικών έργων εκτός Αττικής και ιδιαίτερα στα ανατολικά του ελλαδικού χώρου (Lamari, 2017· Stewart, 2017· Liapis & Petrides, 2019· Boshier, 2020· Csapo & Wilson, 2020) και στα δυτικά (Braund, Hall, & Wyles, επιμ., 2019), γεγονός που καταδεικνύει ότι πολλοί που δεν ήταν Αθηναίοι ενδιαφέρονταν όχι μόνο για τις δραματοποιήσεις των αρχαιοελληνικών μύθων, αλλά επίσης και για τα κοινωνικά και πολιτικά στοιχεία που ενσωματώθηκαν στα θεατρικά έργα.

Κατ' αναλογία προς τη διερεύνηση της πρόσληψης της τραγικής ποίησης εκτός της αθηναϊκής πόλης, το έντονο ενδιαφέρον των συγχρόνων για τέτοιες θεωρητικές τάσεις έχει δώσει το έναυσμα για τη συγκρότηση νέων προσεγγίσεων στο πεδίο ανάλυσης της αττικής τραγωδίας. Επί παραδείγματι, παρακινήμένοι από το ενδιαφέρον τους αναφορικά με την υλική έκφραση του κειμένου που παριστάνεται επί σκηνής (βλ., λόγου χάριν, Mueller,

2016· Telò & Mueller, επιμ., 2018), αρκετοί ερευνητές έχουν αρχίσει να εξετάζουν προσεκτικότερα συγκεκριμένες πτυχές της θεατρικής παράστασης, όπως είναι τα αντικείμενα που φέρουν οι δραματικοί χαρακτήρες, και να αξιολογούν την απήχηση που έχουν στα σκηνικά πρόσωπα εντός του έργου και στους θεατές ως, συν τοις άλλοις, ακροατές που είναι καθισμένοι στις θέσεις τους. Μια άλλη πλευρά της παράστασης, που έχει προκαλέσει αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον, αναφέρεται στην επίδραση που μπορεί να ασκήσουν η μουσική και η φωνή στο πλαίσιο της αττικής τραγωδίας. Οι συγγραφείς στον συλλογικό τόμο των Andújar, Coward και Hadjimichael (επιμ., 2018) συζητούν τη θέση των λυρικών μερών στην τραγική ποίηση, καθώς συνάμα τρεις άλλες επιστημονικές πραγματείες αναλύουν τη σπουδαιότητα της μουσικής και της φωνής στον Αισχύλο (Nooter, 2017), στον Σοφοκλή (Nooter, 2013) και στον Ευριπίδη (Weiss, 2018).

Η έρευνα αυτή όσον αφορά στη φωνή και στη μουσική επεκτείνεται με δύο ακόμη μελέτες από το 2013, οι οποίες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στους χορούς (Billings, Budelmann & Macintosh, επιμ. και Renaud & Hopman, επιμ.). Η τελευταία μάλιστα εξετάζει τους ποικίλους τρόπους μέσω των οποίων οι δραματικοί χοροί επιτελούν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ χαρακτήρων και θεατών, ενώ η πρώτη αναλύει όχι μόνο τον ρόλο του χορού στο δράμα, αλλά επίσης τη θέση και τη σπουδαιότητά του στη σύγχρονη δυτική κοινωνία. Εκκινώντας από μια πολύ διαφορετική αφετηρία, οι Gianvittorio-Ungar και Schlapbach (επιμ., 2021) επιχειρούν να αναδείξουν τη σχέση μεταξύ των λέξεων και της χορογραφίας, στο πλαίσιο της οποίας οι κινήσεις του χορού αποτελούν μέρος της αφήγησης της ιστορίας, όπως ακριβώς και οι ίδιες οι λέξεις.

Κατά παρόμοιο τρόπο, η Worman (2022) εμβαθύνει στους διάφορους τρόπους, τους οποίους μετέρχεται το ανθρώπινο σώμα, προκειμένου να λειτουργεί ως μέσο επικοινωνίας με το κοινό, ιδίως με τη βοήθεια πολυάριθμων διαθέσιμων ακουστικών και οπτικών ερεθισμάτων, όπως είναι οι τύποι και η ταχύτητα της κίνησης, καθώς επίσης και τα είδη ενδυμασίας των υποκριτών. Το σώμα ενός συγκεκριμένου είδους υποκριτή καθίσταται το κέντρο της προσοχής στη μελέτη του Shipton (2018), η οποία, συν τοις άλλοις, εξετάζει τον τρόπο παρουσίασης των νέων και ειδικότερα των νεαρών ανδρών στο τραγικό θέατρο, προσδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική σημασία τέτοιων νεανικών αρρένων χαρακτήρων τόσο στο πλαίσιο της τραγικής ποίησης όσο και με την ιδιότητά τους ως πολιτών στην πόλη-κράτος της Αθήνας. Σε έναν άλλον συλλογικό τόμο επιμελημένο από τους Olson και Telò (2022), η έννοια της κερωτικής διαφορετι-

κότητας» συνέχει ως κοινός παρονομαστής όλες και τις 19 ακέραιες ευριπίδειες τραγωδίες.

Κατά πάσα πιθανότητα από το 2014 ο μεγαλύτερος όγκος ερευνητικής εργασίας έχει παραχθεί στο πεδίο της πρόσληψης· αξιομνημόνευτες είναι όντως αρκετές νέες μελέτες, οι οποίες επικεντρώνονται στην παράσταση της αττικής τραγωδίας στη σύγχρονη εποχή. Η Taxidou (2021) επιχειρεί να διαφωτίσει τους αναγνώστες της ως προς τον σημαντικό ρόλο που η έννοια του ελληνισμού, κατά κύριο λόγο υπό τη μορφή της αθηναϊκής τραγικής ποίησης, έχει επιτελέσει στην περαιτέρω εξέλιξη της λεγόμενης «αισθητικής του μοντερνισμού» στο πλαίσιο θεατρικών παραγωγών του εικοστού αιώνα. Ο Powers (2014) συζητεί μερικές από τις δυσκολίες που σχετίζονται με ζητήματα γνησιότητας και καινοτομίας, δυσκολίες που μπορεί να ανακύψουν όσον αφορά στην παράσταση αυτών των αρχαίων δραμάτων. Μια παραπλήσια μελέτη (Raeburn, 2016) εμπειριέχει συμβουλές σχετικά με την παραγωγή επιτυχημένων παραστάσεων, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη το ιστορικό πλαίσιο παράστασης του έργου, ενώ συνάμα οι Liapis και Sidiropoulou (επιμ., 2021) συγκεντρώνουν απόψεις 13 έμπειρων θεατρικών ανθρώπων αναφορικά με το σκηνικό ανέβασμα σύγχρονων αναπροσαρμογών των αρχαίων δραμάτων. Σε συλλογικό τόμο επιμελημένο από τη Van Zyl Smit (2016) οι συγγραφείς αναλύουν τους τρόπους πρόσληψης της αττικής τραγωδίας του πέμπτου αιώνα π.Χ. από τους συγκαίριούς της, καθώς επίσης και από τον Μεσαίωνα και τη νεότερη εποχή. Σε μια παρόμοια μελέτη, η Boshier (2015) μαζί με τους συνεπιμελητές της διερευνά αποκλειστικά την πρόσληψη του αττικού δράματος (όπως ο τίτλος δηλώνει) από την «αμερικανική ήπειρο», εννοώντας έναν γεωγραφικό χώρο από τον Καναδά στον Βορρά έως την Αργεντινή στον Νότο. Αρχίζοντας από το 1800 και συνεχίζοντας έως τον εικοστό πρώτο αιώνα, οι εργασίες που συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν τον τόμο μελετούν την ποικιλία των τρόπων μέσω των οποίων αυτά τα θεατρικά κείμενα της αρχαιότητας έχουν βοηθήσει και μπορούν να συνεχίσουν να βοηθούν αυτούς τους λαούς να πραγματεύονται μερικά από τα πιο ακανθώδη ζητήματα του σύγχρονου πολιτισμού μας. Εν κατακλείδι, αξίζει να σημειώσουμε ότι, με τα τρία κεφάλαια για την τραγωδία και τα οκτώ για την κωμωδία, ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκαν οι Olson, Taplin και Totaro (επιμ., 2022) επιτρέπει στους αναγνώστες να συγκρίνουν και να αντιπαραβάλουν τα μέσα με τα οποία τα δύο θεατρικά είδη προσεγγίζουν θέματα που άπτονται της παράστασης και γενικότερα της επιτέλεσης.

Εκτός από βιβλία που επικεντρώνονται σε έναν συγκεκριμένο δραματουργό ή ένα συγκεκριμένο θεατρικό έργο, η E.M. Griffiths (2020) με το μελέτημά της υπό τον τίτλο *Children in Greek Tragedy: Pathos and Potential* έρχεται να εξετάσει σε βάθος μια λιγότερο μελετημένη περιοχή στον τομέα της έρευνας του αττικού δράματος. Επιπροσθέτως, ανάμεσα στις γενικότερες μελέτες, τις σχετικές με τις γυναίκες στην ελληνική αρχαιότητα, που δημοσιεύθηκαν από το 2012, αξίζει να αναφέρουμε στο σημείο αυτό το βιβλίο της Roisman (2021), το οποίο απευθύνεται σε σπουδαστές που είναι πιθανώς νεοεισερχόμενοι στο πεδίο ανάλυσης των αρχαίων τραγωδιών και ειδικότερα της θέσης των γυναικείων χαρακτηρισμών σε αυτές, αλλά, πλην των άλλων, συμπεριέχει πολύτιμες πληροφορίες για περισσότερο ενημερωμένους αναγνώστες.

Αναφορικά με την αρχαία κωμωδία, ο έντονος προβληματισμός που ξεκίνησε πριν από άνω των 80 ετών από τον Gomme (1938), ο σχετικός με το ερώτημα κατά πόσον τα κωμικά έργα του Αριστοφάνη διαθέτουν σοβαρό πολιτικό υπόβαθρο, συνεχίζεται αμείωτος, μολονότι βεβαίως περισσότερη έμφαση προσδίδεται πλέον στο γεγονός ότι το δράμα (όχι μόνον η κωμωδία) μπορούσε να πραγματευτεί «μεγάλα ζητήματα» και λιγότερη στην πιθανή λύση που η κωμωδία θα μπορούσε να προτείνει για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα. Οι Rosen και Foley (2020) σκοπίμως επαναχρησιμοποίησαν τον τίτλο του άρθρου που συνέγραψε ο Gomme, για να επιγράψουν συλλογή δοκιμίων αναφορικά με το εν λόγω θέμα. Άλλοι μελετητές έχουν επιλέξει να εξετάσουν τους τρόπους μέσω των οποίων ο κωμωδιογράφος επινοεί εκείνο το είδος του χιούμορ που προσήκει στη διονυσιακή εορτή και είναι ευπρόσδεκτο από τους θεατές. Σχετικά με το προαναφερθέν ζήτημα, οι Swallow και Hall (2020) έχουν επιμεληθεί μια συλλογή εργασιών για τη «θεωρία του χιούμορ», αν και αναγνωρίζουν πως διατρέχουν τον κίνδυνο ότι με το να επιχειρεί κάποιος να επεξηγήσει ένα αστείο ο ίδιος συγχρόνως καταστρέφει το αστείο. Ο Kanellakis (2020) διερευνά πώς ο Αριστοφάνης αξιοποιεί την τεχνική της λεκτικής έκπληξης (αστεισμός *παρά προσδοκίαν*) και ο Scott (2023) συζητεί πώς η προσποίηση είναι όντως σοβαρή υπόθεση — για να αναφέρουμε τον τίτλο μιας άλλης συλλογής μελετημάτων, *Comedy is no laughing matter* («Η Κωμωδία δεν είναι αστεία υπόθεση»).

Όσον αφορά στην τραγωδία, στην κωμωδία και στο σατυρικό δράμα, αμείωτη παραμένει η προσοχή στα χαμένα έργα. Η μνημειώδης έκδοση των *Tragicorum Graecorum Fragmenta* των Snell, Kannicht και Radt ολοκληρώθηκε το 2006, επιτρέποντας έτσι στους ερευνητές να ασχολη-

θούν με τα χαμένα δράματα. Για τον μη ειδικό αναγνώστη οι δύο τόμοι που εκδόθηκαν ο Matthew Wright συνοψίζουν κατά πρώτον (2016) τα τεκμήρια από τα αποσπάσματα των ποιητών εκείνων εκτός των τριών μειζόνων (Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης) και κατά δεύτερον (2019) τα τεκμήρια από τα απολεσθέντα έργα αυτών των τριών τραγωδιογράφων. Ο Wright επιδεικνύει εξαιρετική προσοχή σχετικά με το τι μπορεί να ειπωθεί με στοιχειώδη ασφάλεια για ένα συγκεκριμένο απολεσθέν δράμα, μερικές φορές πολύ λίγα, και παράλληλα προσπαθεί να μην παροδηγήσει ή να μην προκαλέσει σύγχυση στον αναγνώστη με την παράθεση ποικίλων ανασυνθέσεων που έχουν προταθεί κατά καιρούς. Σχετικά με τους κωμικούς ποιητές επιβάλλεται να επισημάνουμε εν πρώτοις την παρουσίαση από τους Kassel και Schröder (2022) των παπύρινων σπαραγμάτων του σπουδαίου κωμωδιογράφου Μενάνδρου (*PCG VI.1*). Επιπλέον σκόπιμο είναι να αναφέρουμε το μνημειώδες εγχείρημα που έχει αναληφθεί από τον εκδοτικό οίκο *Verlage Antike*, με στόχο να δημοσιευθούν το κείμενο, η μετάφραση και τα σχόλια όλων των κωμικών αποσπασμάτων. Κατά τη στιγμή συγγραφής αυτού του Προλόγου (καλοκαίρι του 2023) 40 τόμοι έχουν κυκλοφορηθεί στο πλαίσιο της σειράς υπό τον τίτλο *Fragmenta Comica* και 14 τόμοι στη συναφή σειρά *Studia Comica*.

Θα θέλαμε να εκφράσουμε εκ νέου την ευγνωμοσύνη μας προς τους φοιτητές και συναδέλφους μας, παλιούς και νέους, σε καθένα από τα πανεπιστήμιά μας (Τρεντ και Οτάγκο) αλλά και αλλού, οι οποίοι με ιδιαίτερη χαρά, ακόμη και ενθουσιασμό, αντάλλαξαν απόψεις μαζί μας σχετικά με ζητήματα που άπτονται της κωμωδίας και της τραγωδίας στην αρχαιότητα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1.1 Το θέατρο του Διονύσου, Αθήνα	53
1.2 Το θέατρο της Επιδαύρου	53
1.3 Καθίσματα στο θέατρο του Άργους, το οποίο χρονολογείται από τον πέμπτο αιώνα	54
1.4 Μνημείο Λυσικράτους, Αθήνα	68
1.5 Το θέατρο του Διονύσου, με θέα την Ακρόπολη	69
1.6 Η νότια κλιτύς της Ακρόπολης (καλλιτεχνική αναπαράσταση)	77
1.7 Το θέατρο της Μεγαλόπολης	83
1.8 Το θέατρο των Δελφών	84
1.9 Ο θρόνος του ιερέα του Διονύσου Ελευθερέως	89
1.10 Ερμηνευτές τραγωδίας που ντύνονται για τον ρόλο τους ως μαινάδες	118
1.11 Ενδεδυμένος ηθοποιός κρατά το προσωπίο του	119
1.12 Αυλητής	122
2.1 Χορευτές της Βασιλείας	173
2.2 Μετρική ανάλυση (έργα του Ευριπίδη που έχουν χρονολογηθεί με ασφάλεια)	285
2.3 Μετρική ανάλυση (σωζόμενες τραγωδίες του Ευριπίδη)	285
2.4 Σκηνή από έναν ελικοειδή κρατήρα, περ. δεκαετία του 340	325
3.1 Το Αγγείο του Προνόμου	333
3.2 Ερμηνευτές σατυρικού δράματος σε κωδωνόσχημο κρατήρα από την Απουλία	334
3.3 Απεικόνιση Σατύρου και Μαινάδας	341
4.1 Χορευτές με παραγεμίσματα σε κορινθιακό αρύβαλλο του έκτου αιώνα	357
4.2 Το Αγγείο των Χορηγών	371

4.3	Ο Τήλεφος του Βίρτσμπουργκ	442
4.4	Πάπυρος του Καΐρου, Πλάκα XLV	460
5.1	Δύο σκηνές που απεικονίζουν την εναρκτήρια σκηνή των <i>Χοηφόρων</i> του Αισχύλου	496
5.2	Η «Μήδεια του Κλίβελαντ»	498
5.3	Εικόνα επηρεασμένη πιθανόν από τη σκηνή του θανάτου στην <i>Αλκηστη</i> του Ευριπίδη	498
5.4	«Ο Ορέστης στους Δελφούς»	499

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ
ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

0.1	Χάρτης της ανατολικής Μεσογείου	33
0.2	Χάρτης της Ελλάδας	33
1.1	Χάρτης της Αττικής	45
1.2	Χάρτης της Αθήνας	61
1.3	Το Θέατρο του Διονύσου (κλασική περίοδος)	67
1.4	Το Θέατρο του Θορικού	80

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΑ

- IG* i³ Lewis, David M. & Lilian Jeffery, επιμ. 1981-1994. *Inscriptiones Graecae, i³. Inscriptiones Atticae Euclidis Anno Anteriorēs*, 2 τόμ. Βερολίνο: de Gruyter.
- IG* ii² Kirchner, Johannes. 1916-1935, επιμ. *Inscriptiones Graecae: voluminum ii et iii editio minor*, 2 τόμ. Βερολίνο: Reimer.
- PCG* Kassel, Rudolph & Colin Austin, επιμ. 1983-2001. *Poetae Comici Graeci*, 8 τόμ. Βερολίνο/Νέα Υόρκη: de Gruyter.
- POxy.* *The Oxyrhynchus Papyrus*
- Σ Σχόλια, αρχαίοι σχολιασμοί που έχουν διασωθεί μαζί με τα αρχαία κείμενα.
- SEG* *Supplementum Epigraphicum Graecum*
- TrGF* Snell, Bruno, Richard Kannicht, & Stefan Radt, επιμ. 1971-2004. *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, 4 τόμ. σε 5. Γκέτινγκεν: Vandenhoeck & Ruprecht.

Με «απ.» δηλώνονται τα αποσπάσματα των δραματικών ποιητών. Στην περίπτωση των τραγωδιών, αυτά παρατίθενται από τους τόμους του *TrGF*, ενώ, στην περίπτωση των κωμωδιών, από το *PCG*. Αρκετοί τόμοι στην Κλασική Βιβλιοθήκη Loeb περιέχουν το κείμενο των περισσότερων αποσπασμάτων με μετάφραση στα αγγλικά και με κάποιες σημειώσεις: Sommerstein, 2008, τόμ. 3 (Αισχύλος), Lloyd-Jones, 1996, τόμ. 3 (Σοφοκλής), Collard & Cropp, 2008 (Ευριπίδης), Henderson, 2007, τόμ. 5 (Αριστοφάνης), Storey, 2011 (οι άλλοι ποιητές της αρχαίας κωμωδίας) και Arnott, 1990 (Μένανδρος). Με «Δ» συμβολίζονται τα έργα που παρουν-

σιάστηκαν στα Εν Άστει Διονύσια στην Αθήνα, ενώ με «Λ» εκείνα που παρουσιάστηκαν στα Λήναια στην Αθήνα. Σε όσες μεταφράσεις αρχαίων κειμένων δεν δηλώνεται ο μεταφραστής υπονοούνται ο Γ. Τσομής ή η μεταφράστρια.

Όλες οι χρονολογίες είναι π.Χ., εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά.